

Játszott Vejnemőjnen uja

Beszélgetés Tornai Józseffel a bartókiságról mint egyetemességről

2005 a József Attila-centenárium éve volt, 2006-ban van Bartók Béla születésének 125. évfordulója. Úgy vélem, az évforduló, ha helyesen fogjuk föl, nem pusztán szám-misztika, hanem alkalom arra, hogy lényeges dolgokról beszéljünk. A magyar kultúra két kiemelkedő alakjáról van szó, olyan egyéniségekről, akik nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is rendkívülit alkottak. A magyar nyelvterület elszigeteltsége miatt az a sajátos eltérés tapasztalható köztük, hogy József Attila verseit többen és jobban ismerik itthon, mint Bartók zenéjét, mert Bartók – sajnos – még mindig az érthető keveseké. Külföldön viszont más a helyzet: a világ legkiválóbb karmestereinek, zenekarainak és zongoristáinak köszönhetően Bartók szinte mindenütt meghódította a zenehallgatókat, míg József Attila költészetét csak nagyon viszonylagosan ismerik az idegen nyelvűek, még az „értő kevesek” is, mivel csak jobb vagy rosszabb műfordításokban férhetnek hozzá.

A József Attila-évben Fejtő Ferenc megemlékezésében hallottam először arról, hogy egy alkalommal Bartók ezt mondta József Attilának: „te azt csinálsz a költészetben, amit én a zenében”. Ez úgy értelmezhető, hogy összekapcsolta a magyar mélyhagyományt és a legmerészebb nemzetközi újdonságot. Régebben is sokan emlegették József Attila verseinek egy csoportjával kapcsolatban a költő „bartókiságát”, amit aztán a jórészt a két lángelme közös hatására kibontakozó Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor és mások költészetét értékelő irodalmárok oly gyakran emlegettek. A többiek közt Tornai Józsefről szólva is, hiszen versei, esszéi s a világ folklórájából készült műfordításai (Boldog látomások, 1977), továbbá zenehallgatói megnyilatkozásai arra vallanak, hogy teljességgel illetékes a bartókiság sokat emlegetett kérdéskörében.

Arra kérem Tornai Józsefet, hogy segítsen eligazodni az olvasóknak Bartók és József Attila, illetve Bartók és az irodalom, illetve a társművészetek kapcsolatáról.

– Mi az, amit szerinted mindenkinek tudnia kell vagy kellene Magyarországon Bartók és a költészet kapcsolatáról, különös tekintettel József Attilára? Mennyiben találkozott a XX. század magyar kultúrájában Bartók zenéjével József Attila és a nyomába lépők költészete?

– Azt kell tudnunk, hogy Bartók és József Attila művészi kibontakozásával és eszmei találkozásával nagy változás, váltás történt. Ennek kézzelfoghatók a jelei. Az egész európai szellemiségben példátlan, ami nálunk a XX. században bekövetkezett: két világméretű géniusz határozza meg a korszerű magyar kultúrát. Szinte nincs magyar költő, aki ne írt volna verset róluk. A Szakolczay Lajos szerkesztette és válogatta *Megtartó varázslat (Költők József Attiláról, 1980)* és *A szarvassá változott*

fiú (*Magyar költők versei Bartók Béláról*, 1981) című antológiában költők tucatjai teszik le a két fölismert kultúrhérosz szobra elé a csodálat és tisztelet koszorúit.

– *Miben állt ez a nagy változás és váltás?*

– Ady még a Bibliából táplálkozott, a sajtóságos magyar Kelet–Nyugat szembenállást így akarta föloldani. A héber–keresztény hagyományban, az egyetemes emberiben. Bartók és József Attila már a XIX. század óta egyre átfogóbb értelmű etnológiai forradalomból indul ki. A Biblia helyett Frazer (*Az aranyág*), Morgan (*Az ősi társadalom*), Malinowski (*Baloma*), Róheim Géza (*Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*), Franz Boas (*Népek, nyelvek, kultúrák*), Kaj Birket-Smith (*A kultúra ösvényei*), Bachofen (*A mítosz és az ősi társadalom*) lett irányadó – hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem. A fordulatot betetőzte Bartók, Kodály, Sztravinszkij, Enescu, Villa-Lobos és mások fölfedezése, melyben a folklór, a parasztzene elfoglalta a romantikus német, francia, orosz, olasz, spanyol zeneművészet helyét.

Bartóknál (*A Kékszakállú herceg vára*) és József Attilánál (az önelemző versek sokaságával) ehhez még a mélypszichológia földrengésszerű ereje is hozzájárult (Jung, Freud, Adler, Ferenczi, Szondy).

– *Nem mindig tudatosul eléggé, hogy a bartókiság nemcsak a magyar folklór „föl-emelése” a magas, individuális művészetbe, hanem a szomszéd népek zenéje iránti alkotói érdeklődés is. (Népzeneünk és a szomszéd népek zenéje címmel Bartóknak könyve jelent meg 1934-ben.)*

– Természetes, hogy mind a folklórkutatás, mind a pszichoanalízis eredményei átlépték a nemzeti határokat. Sőt, az derült ki: aki az egyik népi kultúrában otthonossá válik, az megtanulja, „beszéli” a szomszéd vagy akár a másik földrész „nyelvét” is. Így figyelt föl Bartók a román, szlovák, török, arab népzene, József Attila a *Kalevalára*. Ravel számára is világos lett, hogy a spanyol ősfarmák nélkül nem újíthatja meg a francia zenei világot. Lorca ugyanígy nyúlt a cigány románcokhoz vagy Picasso és Matisse, Braque az afrikai plasztika hagyományához. Kodály és Bartók falusi gyűjtései József Attilát készítették és tették képessé mágikus-folklorisztikus művek egész sorának megírására. De bizonyára nem kerülte el figyelmét, amivel a két népi ösztönű lírikus, Erdélyi József és Sinka István új utat nyitott a modern magyar költészetben.

– *Te is azt vallod tehát, hogy ha megértjük saját, ősi kultúránk karakterét, akkor megérthetjük a szomszéd népek s a világ túlsó felén élők műveltségét is – és viszont: minél inkább megbecsüljük a románok, a szerbek vagy a Kubában élő jorubák és mások folklóráját, annál inkább számíthatunk arra, hogy a mi népdalainkat és az azokat integráló és egyénien újraértelmező művészeinket is megértik szerte a világban.*

A folklórhatások mellett, illetve azokkal szervesülve újszerű, az avantgárd szellemiségéhez is kapcsolható harmóniák és diszharmóniák, „konszonanciák és diszszonanciák” is jellemzők Bartók zenéjére, hogy József Attila vázlatként fennmaradt Bartók-téziseit idézzem.

– József Attila éppen abban különbözik Erdélyitől és Sinkától, amiben Bartók Kodálytól, Enescutól és a korai Sztravinszkijtől: az avantgardizmusban, az individualitás szinte egzisztencialista átélésében, vagyis mindabban, ami az emberiség állapotában válságot, szorongást, diszszonanciát jelent.

– *Mit jelent a bartókiság József Attilánál?*

– A költő mást kap Bartóktól, mint Adytól vagy a húszas évek végén Illyéstől. A kettősséget. Mindketten művészek és teoretikusok is. A heideggeri „létbe vetettséget” és „halálnak rendeltséget” (*sein zum Tode*) ők egyesítik először a magyar kultúrában. De úgy, hogy ebből a kemény életérzésből, gondolkodásmódból nem lesz pusztán racionális intellektualizmus, mint Szabó Lőrincnél. A népi kultúrához szorosan kapcsolódó szemlélet- és kifejezésmód megtartja művészetük mágikus-mitikus átszövöttségét, kultikus formagazdagságát. A *Cantata profanában* vagy *A betedikben* (és sok más bartóki és József Attila-i ősi vagy paraszti motívumban) olyan irracionális, tudatalatti hatalmak buknak fölszínre, amelyek a világ kereszténység előtti vagy kereszténységgel keveredett analógiás hagyományából származnak.

– *József Attilának nem csupán egyetlen korszaka jellemezhető a bartókisággal. Más képpen érzem bartókinak a Klárisokat vagy a Medáliákat, mint a Nagyon fáj, és megint más értelemben tartom Bartókhoz kapcsolódó műnek A Dunánál című ódát. Az egyik a népdalmotívumok közti asszociációs láncolat merészségével, a másik a diszharmóniával és a lélek mélyéről feltörő szenvedélyek erejével, a harmadik a Duna-menti népek testvériségének gondolatával fűződik a zenészhez.*

– Bartók dolgai sem egyformán „bartókiak”. Nagy a különbség, mondjuk, a *Két kép* (ideális és torz), némelyik vonósnégyes és más művek, valamint a *Hat tánc bolgár ritmusban*, *Román táncok* vagy a *Concerto*, a *Divertimento* és főleg a *Cantata profana* és a *Zene húros hangszerekre, ütőkre és cselesztára* között. Ugyanezt a különbséget érzed pontosan a *Medáliák*, a *Nagyon fáj* és a *Klárisok*, a *Bánat* (*Futtam, mint a szarvasok...*), a *Ringató* és a többi, erősen népdalszövésszerű dal között. *A Dunánál* talán csakugyan harmadik eset: ebben a történelmi-társadalmi gondolkodó túllép azokon a kifejezési hagyományokon, melyek a parasztok költészetét túlságosan gyakorlatiassá teszik. A folklorizálást ezen a szinten nem engedné meg az antropológiai összegezés („mert az őssejtig vagyok minden ősi”), ahogy a történelmi sem (Werbőczy, Dózsa, török, tatár).

– *Vajon más, további, kései József Attila-művekre is kiterjeszhető a bartókiság fogalma? A József Attila-irodalom számos szerzője szerint Freud közös ihlető Bartók és József Attila számára. Szerinted hogyan hozható összefüggésbe József Attila költészetével az Allegro barbaro vagy A csodálatos mandarin vitalizmusa?*

– Az egyoldalú freudista (vagy éppen marxista) hatást én mindig bizonyos viszolygással fogadtam. Nem azért, mintha ezeket nem tartanám fontosnak az európai zenetörténetben. De mindkettő túlságosan divatos volt azokban a körökben (a kommunistáknál is!), ahonnan József Attila indításokat kapott. Az *Allegro barbaro* vagy *A csodálatos mandarin* az ellenpélda, mégpedig nagyon érdekes módon. Az *Allegro* éppen annak a fölmutatása és vállalása, ami engem mint közös keleti (esetleg mint Kínában tapasztaltam: távol-keleti) örökség győz meg az írásbeliség előtti vagy törzsi kultúra (lásd „mágikus korszak” Frazer-nél) élő örökségéről. Szinte el se akarom hinni, hogy ez nálunk sok ezer év után is fennmaradt. A Lengyel Menyhért szövegére írt *Mandarin* a tizenkét fokúságot (Schönberg) alkalmazza, de még ennél is fontosabb számomra, hogy itt megje-

lenik az albigensek korából (trubadúr-költészet) származó Trisztán-mítosz szerelemfölfogása. Ez egyúttal az a keleti szemlélettől annyira elütő nyugati, tehát szélsőségesen individuális megközelítési mód. A szerelmi misztériumnak, azaz férfi és nő viszonyának ez a tragikus értelmezése keresztény forrású. Testnek és léleknek ezt a rideg-merev szembeállítását a Kelet nem ismeri, vagy csak igen ritkán fogadja el. Európa sose tudta rendezni ezt az anomáliát, azt, hogy bűn-e, azaz etikailag fölötte áll-e a tízparancsolatnak a szerelmi-szexuális találkozás, vagy pedig szent örület.

Az egyház a házasság szentségével, az Isten által rendelt monogámia törvényével vélte föloldhatónak ezt a paradoxont, persze sikertelenül, csak a látszatok segítségével. A szüzesség, a cölibátus kultuszával. A mandarin önfeláldozása lázadás, talán épp úgy, mint József Attila szerelmes versei, főként az *Óda*. Nyilvánvaló, hogy mindkét géniusz túltette magát az Európában konvencionális szerelmi normákon. Ugyanez vonatkozik, ha más értelemben is, Szabó Lőrincre.

– *Bármily nagyra becüljük József Attila és a „fényes szellők” nemzedék nagyszerű kezdeményezéseit a bartókiság területén (életkorodnál fogva olykor téged is közéjük sorolnak), ne feledkezzünk meg azokról a költőinkről se, akik más úton közeledtek Bartókhoz, mint ők. Nemcsak Nagy László, Juhász Ferenc vagy Csoóri irt megkerülhetetlen verseket Bartókról, hanem például Illyés, Kassák és az Európán túli világírából is bőven merítő Weöres is, és nagyfokú Bartók- és Kodály-vonzalomról árulkodnak például Rába György versei is a 60-as, 70-es évekből, vagy Jánosy István versei és esszéi. Utóbbi azon költőink közé tartozik, akik a modern pszichológiában is lépést tartottak az elmúlt évszázad nagy szellemi áramlataival. A népdal magas fokú integrálása alapján Csanádi Imre sem maradhat említetlen. Fodor András pedig nemcsak az első nagyszerű Bartók-verset írta (1949), hanem egy Bartók-esszékötetet is.*

– Valóban sajtóságos kísérlet volt a „fényes szellők” nemzedékének az a próbálkozása, hogy Bartókot a marxizmussal, éppenséggel Leninnel összekapcsolják. Amikor én a Népi Kollégiumban meglátogattam Juhász Ferencet, akivel barátoktunk, éppen a kettő egyeztetése riasztott el. Ott ismertem meg az akkor még F. Nagy Lászlóként író, később igazán bartóki lírikust is. Abban nem vagyok biztos, hogy aki verset írt Bartókról, a bartókiságot föl is ismerte. Juhász XXI. századi jelentőségű költeménye, *A szarvasá vált fiúk...* bartóki szintézis, csak éppen tragikus megfordítása a *Cantatá*-nak. Bartóknál az elrontott modern civilizációról van szó, melybe nem lehet visszatérni, nem lehet elfogadni egyediségünk, szabadságunk föladása nélkül. A kilenc szarvas a modernitás szabadságtörvényének mágikus megtestesülése, egyúttal Bartóknak az az alapvető hite is, hogy az emberhez méltó teljes szabadság nélkül (ennek szimbóluma a tiszta forrás és az erdő!) nemcsak nem érdemes, de nem is lehet létezni. Nyilvánvaló, hogy Illyés, Kassák, Weöres, Csoóri vagy Jánosy István is ennek szellemében kényszerül ezt Bartók-versében „kivallani”.

Juhász poémájában a „megfordítás” civilizációs és történelmi jelentőségű tett. Az ő szarvasai már nem szabadok. Az ő számukra a modern ipar, a civilizáció kényszer. Ez a görög tragikusság (a sorssal szemben az istenek is tehetetlenek) engem mindig megrázott. Rettenetes fájdalom van Juhász versében:

*Csak meghalni megyek, meghalni oda vissza,
meghalni megyek,
csak meghalni megyek, édesanyám:
kiteríthetsz majd a szülői-házban,
eres kezeiddel megmoshatod testem,
mirigyos-szembéjam lezárhatod csókkal.
S majd ha húsom bomlik széjjel,
bűzben és virágban rothad a testem,
akkor leszek véred-ivó magzat,
akkor leszek a kisfiad újra,
mert az csak neked fáj, édesanyám,
jaj, csak neked fáj, édesanyám.*

Ez a Sartre-féle tétel tökéletes alkalmazása: az ő tiszta egzisztencializmusa szerint az ember szabadságra ítélt lény, ráadásul még – tudjuk – azzal szigorítva, hogy vannak szituációk, amikor az ember csak a halálával együtt választhatja a szabadságát.

– *Érdekesnek tartom Vas István esszészerű Bartók-versét is – Illyés bíres sorait idézi verse mottójában: „»Hangzavart?« – Azt, ha nekik az...”. Vas István azt a szállóige-szerűen elterjedt mondást alkalmazza költeményében, amellyel Pilinszky prózájában is találkoztam már: hogy nem Bachból kell megérteni Bartókot, hanem fordítva, Bartókból kell megérteni Bachot. „Hangzavar? Diszharmónia? Nebéz? Bonyolult? / Lebet: nem értek hozzá. Énnekem a zene volt, / Az első, amit bevettem, az első, aminek / Jelentése volt, amit meg tudtam érteni, / Bachnak is rajta át fértem a közelébe” – írja Vas István. Te hogy vagy ezzel?*

– Azt hiszem, tetteik, műveik, döntéseik bizonyítják, ezzel Bartók is, József Attila is tisztában volt. Vas élménye ezzel szemben tisztán spirituális azonosulás (bár annak nagyon őszinte és racionális). Ez nagy eltérés, mert a bartókiság modellje túl van a racionális-irracionális kettősségén. Sokkal inkább mágikus-mitikus alapozású. Ezért nem érzem fontosnak, hogy Bachból kiindulva lehet Bartókot, vagy fordítva, Bartókból Bachot megérteni. Pilinszky hajlamos ilyen dogmatikus tételekre (például amikor azt vallja, hogy Beethovennek nem ment a zeneszerzés). Ha már valakit említenem kell Bartók mellé, Sztravinszkijt kell mondanom. Az ő *Tavaszi áldozása (Le Sacre du printemps)* az igazi előkép, és főleg ősi újjászületése a törzsi szertartásnak. Az abszolút nagy Bach ehhez képest tökéletesen keresztény: nem lehet és nem is illő a mitikus emberáldozatok világába és ritmusába visszarángatni.

Mert hát itt zenei formákról is szó van. És az ütőhangszerekről. A kereszténység a dobot és a sípot tökéletesen kiiktatta az eredeti hagyományból: pogány eszköznek tartotta. Az is volt. Csak arról feledkeznek meg az egyházatyák, hogy a dobnál erősebb-hatásosabb hangzása egyetlen hangszernek sincs, amikor egy közösség szert tart. Ezt nem lehet orgonával és templomi énekekkel pótolni. Eleget hallgattam az afrikaiak, óceániaiak, indiánok dobolását és fuvoláját, hogy erről

meggyőződjem. Legjobban az afrikai jorubák (Kuba fekete benépesítői, miután az indiánokat a spanyolok egy szálig kiirtották!) tudnak dobolni. Egy-két óráig hallgatsz, és visszatérsz az ősidőkbe, elfelejted, hogy külön-létező szerencsétlen európai vagy!)

– *Amikor Vás István versét olvasom, önkéntelenül Adyra is gondolok. „Mert ő, a legmagyarabb magyar; / Olyan idegen volt itt, édes testvérei között is” – írja Bartókról Vás István, s ez Adyra is áll. Valóban, nemcsak József Attila, hanem Ady is sok mindenben szellemi kortársa volt Bartóknak, Kodálynak (együttal Debussynek, Ravelnek).*

– Adyra gondolni Bartókkal (s ugyanúgy József Attilával) kapcsolatban is, nagyon megalapozott fölismerés. Az ő ráérzése az őshire, az időn kívülre vagy ázsiaira alaposan megelőzte összes zenei vagy irodalmi előérzetünket (gondoljunk *Az eltévedt lovasra* és a többi mágikus versére!). Magától értetődő, hogy verseit elsősorban és hozzá méltó nagyszerűséggel Bartók és Kodály változtatta zenévé (*Páva-variációk*). Sajnos azonban Adynak nem volt kitekintése a XX. század néprajzi fölfedezéseinek eredményeire. Nem volt módja leszámolni az úgynevezett Európa-centrikussággal. Ez pedig a bartóki szemlélet lényeges, sőt, korszakalkotó eleme. Ha ezt nem láttam volna meg műveiben és írásaiban, aligha fogok hozzá a világ törzsi költészetének évtizedes fordítói munkájához. Bartók adta az ösztönzést. Ő az arab, török, román, szlovák s főleg szerb népzene följegyzésén fáradozott.

– *A te verseidben is jól érzékelhető, hogy nemcsak a magyar népdalt, hanem az európai és az Európán kívüli világ folklóráját is integráltad.*

– Én a saját költészetemben nem tudtam továbblépni, míg a föld civilizáció előtti, szájhagyományban fönmaradt ősi dalait, mítoszait meg nem ismertem. Az észak- és dél-amerikai indiánok, eszkimók, óceániai, szibériai, távol-keleti népek varázsénekei, finnugor rokonaink mondái éppúgy belekerültek *Boldog látomások* címmel 1977-ben megjelent műfordítás-könyvembe – amely a törzsi költészet műveiből állt össze –, mint az ausztrál őslakosok szertartásszövegei. Nem voltam egyedül: Rákos Sándor az óceániai (*Táncol a hullámsapkás tenger; 1972*), Képes Géza (*Napfélnél és éjfélnél, 1971*), Bede Anna (*Varázsdobok, szóljatok, 1974*) című, szibériai törzsek költészetét bemutató kötetei ugyanezt a célt szolgálták. Európa nem lehetett már az összembari kultúra egyetlen mintája. Ez az igazi bartóki gondolat, hiszen ő a népek testvériségét tartotta munkássága végső eredményének.

– *Beszélni kellene Vikár Béláról is, aki a finn ősköltészet fordítójaként párhuzamban haladt Bartókkal és Kodállyal a világfolklór meghonosításában.*

– Éppen ebből a szempontból volt Kodálynak vagy József Attilának (sőt Gulyás Pálnak és Kosztolányi Dezsőnek is!) nagy szemnyitás a *Kalevala*. Vikár Béla fordítása hihetetlen mélységben hatotta át nyelvi, mitológiai, antropológiai képzeteinket. Természetes, hogy legnagyobb lélekszámú nyelvrokonaink világhírű eposza olyasmit mondott el népeink (és az egész emberiség) eredetéről, mely éppen ázsiai vonásai miatt közelebb áll hozzánk, mint az indiai *Mahábhárata*, a *Rámájána*, a germán *Edda*- és a *Nibelung*-eposz vagy az irodalmi eszmélkedésünk alapjául szolgáló *Iliász* és az *Odüsszeia*. A *Kalevala* híres strófáinak megzenésítésével Kodály a magyar zenei kultúra szerkesztésévé tette a finnek nagy hagyatékát, itt cseng a fülünkben:

*Játszott Vejnemöjnen uja,
Harsogott a hárfa búrja.
Hegy-völgy zengett, szikla rengett,
Mind a szirtek mennydörögtek.*

József Attila állandó olvasmánya volt a finn eposz, szinte mindenhová magával vitte, mint Ady a Bibliát. Számos versén jól fölismerhető ennek a hatása (*Őt szégyén szól, Űlni, állni, ölni, halni, Sok gondom közt, A betedik*). Kosztolányi azt fedezte föl a *Kalevalában*, hogy ez a világirodalom egyetlen eposza, amelynek közvetlenül az ének, a művészet a témája.

– *Említbeteünk képzőművészeket is, akiket megibletett Bartók. Hamarjában néhány példa ötlik eszembe: Illés Árpád, Korniss Dezső, Szántó Piroska, Szervátiusz Jenő, Kass János. A te nemzedékedből Orosz János vagy Veress Pál neve ugrik be, de még nagyon sokan vannak, akik közvetve vagy közvetlenül Bartókhoz kapcsolódnak.*

– Bartók hatása a képzőművészetre annyira szerteágazó, hogy nem is lehet pontosan körülhatárolni, felsorolni a számtalan szobrászt és festőt, grafikuszt, akire ilyen vagy olyan mértékben, módon hatott. Az említettekén kívül Meggyesi vagy Borsos, Nagy István, Kohán György és egy egész sor hódmezővásárhelyi művész (például Németh József, Kurucz D. István és mások) idesorolhatók. Orosz Jánost és Veress Pált pedig nemcsak azért emelném ki, mert közeli barátaim, hanem a tudatos Bartókhoz vonzódásukért is. Veress Pállal való találkozásom azért volt nagy jelentőségű, mert az ő bálványaiiban (és lényegében élete végéig megmaradt az ősiségnek és modernitásnak e szimbóluma mellett) teljes mértékben az én „modern vagyok és ősi” fölismerésem rokon magatartására döbbsentem rá. Lehet, hogy mind a ketten elfogultak voltunk, amikor az embert és művészi kifejezőmódjait csak ebben a keresztezésben láttuk hitelesnek, de abban ma is biztos vagyok, hogy archaikus ösztöneinket éppúgy nem vethetjük le magunkról, ahogy állati eredetű fizikumunkat sem.

Ebben a tekintetben nem feledkezhetünk meg arról az asszociációs hálóról, mely a mitikuszt és a modernt számtalan szállal és időnként egészen váratlan módon köti össze. Kodályról például indokoltan vélekedhetünk úgy, hogy majdnem kizárólag a magyar népzene dialektusai vagy a klasszikus költészet ihlette meg. (Zenekari kíséretre írt vokális művei, mint például Berzsenyi *A magyarokhoz* című ódájának földolgozása). Mégis, mit olvasok Csoóri egyik esszéjében? Azt a nem mindennapi képzettársítást, hogy amikor a Sixtusi kápolnában Michelangelo *Genezisét* meglátja a mennyezetben, úgy érzi, ehhez a szinte emberfölöttien nagy freskóhoz kizárólag a *Budavári Te Deumot* vagy a *Psalmus hungaricust* tudja kapcsolni.

– *Talán a filmművészetben is kitapintható a bartókiság?*

– Nem tudom, nemigen voltak ilyesféle filmes élményeim. Arra emlékszem, hogy Jancsó korai filmjében, az *Oldás és kötésben* (Lengyel József novellájából készült) a főhős orvos, Latinovits hazafelé hajt a falujába, és az autórádióból akkoriban (1962) szokatlan, sőt tüntető szándékkal a *Cantata profana* szól. Talán Kósa Ferenc *Tízezer napjának* befejező képsora említhető még...

– *De Beszéljünk a te Bartók-versedről. Korainak mondható verstermésed javából való ez a költemény, fontos dolgot mondtál ki benne. A Bartók-zene hatását mellbevágó metaforával fejezed ki, értelmezésem szerint animista képpel: „Szükségem van a boldogtalanságra, / homokba rakott acélcsapdára: / a szabadulásért leharapom a lábam.” Úgy érzem, sokkal többről van itt szó, mint amikor közbelszerűen azt mondjuk, hogy a Bartók-zene „felszabadítóan” hat az emberre. Fájdalom és áldozatkészség is megszólal a metaforában, amellet, hogy a buddhizmussal rokonítható létszemléleted is belejátszhat.*

– A Zeneakadémián ültem egy Bartók-hangversenyen, és vagy a *Concerto*, vagy valamelyik vonósnégyes főszaklató hatására kezdett mozgolódni bennem ez a pseudo-Bartók-monológ. Vagyis mintha az ő zenéje is azt vallaná, amit alighanem Dosztojevszkij vagy Nietzsche határoz meg ilyen kontrasztosan. De lehet, hogy szó sincs se az orosz íróról, se a német filozófusról: Bartókban, minden fortissimójában vagy pianójában lángol ez az elszánt szembenézés az emberi egzisztencia kiszolgáltatottságával, amúgy XX. századi módra. Hiszen a két világháború, a nácik és a kommunisták államvallási diktatúrájának tudatában lehetetlen úgy humanistának megmaradni, hogy kiindulópontunk ne az elkerülhetetlen boldogtalanság legyen.

Illyés versében is ott vérzik az apokaliptikus képtelenségek elviselésének a fájdalma (jól ismert, sokszor megélt sorok):

*Picasso kétorrú hajadonai,
hatlábú ménjei
tudták volna csak eljajongani,
vágatva elnyeríteni,
amit mi elviseltünk, emberek,
amit nem érthet, aki nem érte meg,
amire nincs ma szó s tán az nem is lehet már,*

azonban, úgy érzem, ezt a *bartóki boldogtalanságot* ő nem ismeri. Ő ennél mindig bizóbb, mondhatnám, elhivatottan optimistább. Végső fokon Bartók-verse is a lehetséges megmenekülést, a megoldást célozza meg. Nagy zeneszerzőnk ilyen távlatot nem látott sem maga, sem az emberiség előtt. Valóban, ahogy észleled, mintha volna versemben némi buddhista rezignáltság, mert eszembe jutott írás közben egyik jegyzetem, egy Bartók-idézet: „Egészen bizonyos, hogy egy évezred múlva egész munkásságomnak nyoma se lesz, tán az egész magyar nép és nyelv feledésbe süllyed. Vagy ha mégsem akkor, hát később. S mindnyájunknak ugyanez az osztályrésze.” *A buddhista Bartók* címet adtam ennek az idézetnek, s a következőket fűztem hozzá: Bartók megértette, mi az a Mája-fátyol (az illúziók csalóka világa), de vajon a megvilágosodást, a nirvánát is megérte-e?

– *Sok minden van még ebben a versedben, amit a kritika még nemigen tárt föl... „A farkas-karmú, / ki az angyalt széjjeltépi, / egész éjjel kiáltozik a vízmosásban” – írod a vers befejező soraiban. Mire vonatkozik ez a baljós kép?*

– Ma már semmiféle megvilágosodást, nirvánát nem tudok elképzelni. Az 1968-as verset inkább erősen, sőt túlzottan egzisztencialistának, majdnem abszurdnak érzem. És furcsa módon éppen így akartam versenyre kelni Bartók zenéjével, azzal az ősvilággal, világelőtti, teremtéselőtti egykedvűséggel, amely már a *Divertimentó*ban is tetőtől talpig megrázott. Nincs ehhez hasonló az európai zeneirodalomban. (Talán azért, mert nemigen ismerünk modern szerzőt, akinek dolgaiban bartóki motívumok munkálkodnának (talán Szervánszky vagy Durkó Zsolt?). „A félelem kivilágít: ujjam hegyétől a fogamig” – írom a versben, mert ez a félelem kíséri a dolgok keletkezését és elmúlását is, azt, amit Bartók is annyira megszenvedett. Az angyalt széjjeltépő, farkaskarmú lény is ennek a metaforája: mágikus hivatkozás ismeretlen hatalomra, ahogyan a farkas (abszolút tévesen, hiszen egyébként okos, családszerető, nem gonosz állat, mint ma már tudjuk) a népmesékben mindig csapást, kegyetlenséget, halált jelképez. Bennem is ez a képzet dolgozott a lét, a világ föloldhatatlan valóságértelenségének ábrázolásában. Bár az angyal is ott van, és ezzel azt véltem mondani, hogy a szépség, a tisztaság, a szellemiség az egész lét, az egész kozmosz egyensúlyát jelenti. Bartókban ez a, mondjuk, metafizikai minőségű mérleg, a sötétség és a világosság serpenyőinek ugyanolyan magasságban-lebegése, rendkívüli erővel, jól hallható kompozíciós elvként van jelen.

– *Kétkötetes összegyűjtött verseidben a Bartók-vers szomszédságában található a népköltészeti ihletésű Bagoly-asszony. Bagoly-asszonyka címmel Nagy Lászlónak is van egy emlékezetes verse, s az ősi motívumot például a folklórkutató Móser Zoltán is vizsgálta. Ezek alapján hogyan bővítenéd ki a bartókiság definícióját?*

– Bartóknak a „Pusztá malomba / Cserfa-gerenda, / Rajta sétikál / Bagoly-asszonyka” kezdetű népdalföldolgozása mindig különféle képekkel, elképzelésekkel, sejtésekkel, nagyon erős, varázslatos hatással van rám. Ezekről írtam versemet, a balladai vagy legalábbis *lírai-balladai* népdalt szerelmi-társas-sóvárgási témának fogtam föl. A bagoly-asszony különös megjelenése ezeken a gerendákon nekem szerelmi kísértőt jelzett, talán rontó szellemet, lidércet, boszorkányt is. Elveszített, de még visszaremélt asszonyembernek képzeltem, fájdalmasnak, lemondás-jellegűnek. Nagyon erősen érzékelttem szövegben-dallamban egyaránt az idődimenziót:

*Kiénekeljem férfi módra,
ahogy kell a mamutok óta?*

*De te mit felelsz, mivel ámítsz?
Jött egy szép halálmadár is.*

Meglegyint a semmi, a halál sivatagának szele is:

*Erdők, folyók, süllyedjete el,
székem, asztalom is égjen el,*

*szobámat homokdombnak vágják neki
a nagy síkság szél-istenei,*

*füstben, hidegben, fekete szájjal
csókolózom húsevő száddal:*

*sötétségben bukdosó bagolyárny
a száz éve hajszott bagoly-asszonyával.*

Vagyis én csak úgy tudom fölfejteti a balladai titkot, hogy magam is titokká, bagollyá válok. A Nagy László-verset akkor még nem ismertem (későbbi is, mint az enyém). Ő a vers elé odaírja, hogy a szakértők még nem tudták megfejteti a ballada jelentését. Móser Zoltán fejtegetését nem ismerem, a kolozsvári etnográfus, Faragó József is kutatta a népdal hátterét, erről beszélgettem is vele, de nem tudom, milyen következtetésekre jutott. Nagy László nem tesz hozzá semmit a rejtelmes alak kérdésének megfejtéséhez. Versét egyik jellegzetesen csak verbálisan bogozgató-komponáló művének tartom.

– *A különbséget már az is jelzi, hogy Nagy Lászlóval ellentétben te elbagyod a népdallada becéző „asszonyka” formáját, így démonikusabbá teszed a jelképes alakot. Nagy László viszont nem akarta kibogozni a rejtélyt, csupán egy szép, nagy szemű és hangsúlyozottan okos hölgyre vonatkoztatta a képet. Versének érdekessége, hogy az ősi magyar népdalmotívumot ötvözi a görög mitológia egyik mozzanatával: az állathatározókból ismert „Athena noctua” kifejezéssel a tudás istennője, Pallasz Athéné tulajdonságaival ruházta föl kedvesét. De térjünk vissza a te versedhez!*

A saját megoldásommal szemben is vannak kételyeim, miközben mégis úgy ítélem meg, hogy az megfelel az úgynevezett *mágikus realizmus* követelményének. Ráadásul ezt tartom a bartóki szintézis alkotópillérének. Ez a kategória tartja össze a többi: a folklorisztikus, archaikus és a modernt. Még hozzávehetjük a népi szürrealizmust, mitikus, multikulturális is. Ezzel, azt hiszem, eléggé kitégítettük a bartóki szellemiség keretét ahhoz, hogy ebbe a többi kontinensek akár hagyományos, akár modern képzőművészete, tánc, rítusai, szóló- és kórusénekei beleférjenek.

– *Hogy a „bartókiság” fogalma mennyire elevenen él az igényes irodalmi tudatban, arra hadd említsem példának Jánosi Zoltán mostanában megjelent könyveit. Jánosi azt fejtegeti, hogy a XX. század második felében nembogy visszazorult volna a világ irodalmában a folklórhatás, ahogy ez a divatok természetéből következik, éppen hogy ennek ellenkezőjét figyelbetjük meg. A „provincia” világszerte önmagára eszmél, és föllázad saját provincialitása, azaz elszigeteltsége és lemaradása ellen, és (mint García Márquez, Senghor vagy Coetzee) kiküzdji helyét az egyetemes irodalomban, művészetben. Egyetértesz ezzel?*

Meglepetés volt számomra, és hálásan örültem neki, hogy az esszéíró Jánosi Zoltán olyan távlatos híve és szakértője a bartóki modellnek, amilyennek írásai mutatják. Nem hiszem, hogy van még valaki Magyarországon, aki olyan természe-

tesen és részletesen mutatja ezt be, mint ő, mégpedig kontinenseken átnyúlva. Azt meg kellő elégtétellel vettem tudomásul, hogy ő az első, aki verseimet és esszéimet ennek az áramlatnak a jelentős művei közé sorolja. Van még társa is ebben a fölfogásban, a nála fiatalabb esszéista és lapszerkesztő Babosi László. Nyilván nem egymástól függetlenül, mégis más-más megközelítésben értelmezve az összefüggéseket. Ami nekem magától értetődő volt (mondjam azt, belső törekvés?), az nekik jól kirajzolódó költői út. Vagyis én nem voltam annyira tudatában annak, amit s ahogy írok, amennyire ők. Jánosi ezt már a *Veres Péter-énekek*ben is észreveszi, s a későbbiekben ezt a mágikus-archaikus vonulatot követi: „Tornai kései költészetében is gyakran olyan mítoszkoncentrátumot teremt, amely többek között a népköltészet és a folklór elvont jeleit és rejtjeleit tudatosan kereső szerb Vasco Popa költészetét jellemezte világirodalmi színvonalon. Weöres Sándor ilyen sűrítményei, Nagy László *Csodafüű-szarvas*, Nagy Gáspár *Példázatok* című verse mellé Tornai József *Vörös korong* című alkotása is e szemléleti és szerkesztési tömörítés méltó képviselőjében állítható oda:

*Temesd el a te Vörös korongod
gyöngyragylóhéjjal ásd meg a sírt
bullócsillagból állítsd a fejfát és
várj meg mert visszajövök*

*a vörös korong fölkel és lezuban
naponta magasra száll és lezuban
várd meg mert visszajön
a te vörös korongod*

A bartókiságnak, mágikusnak és modernnek az együttes hatása annyira szembeűnő művészi-irodalmi eredmény Európától Ázsián, Afrikán, Ausztrálián át Dél-Amerikáig, hogy fölösleges volna Jánosi Zoltán optimizmusában kételkedni. Szó sem lehet tehát divatról. Még akkor sem hihetném, hogy kultúránk visszaszorul ebben a tekintetben, ha a kommersz, az amerikai „elég az elitkultúrából, éljen a szórakoztatóipar” jelszót és annak mértéktelen megvalósítását egyre inkább tapasztalom. Latin-Amerika, India, a Távól-Kelet, Afrika nem adja föl archaikus-mágikus, esetleg a keresztény rítusokkal keveredett ünnepeit, táncát, zenéjét, irodalmát.

– *Mintha Rimbaud híres mondását igazítanád magadhoz – azt, hogy „modernnek kell lenni mindenestűl” –, amikor úgy nyilatkozol egy nevezetes esszédben és másutt is, hogy „modern vagy és ősi”. Gondolom, ez is összefűg valamiképpen a bartókisággal.*

– Azért vagyok egyszerre *modern és ősi*, mert az ember nem kígyó, hogy minduntalan leveesse a bőrét, és újat növeessen magára. A bartóki szintézisben ezért van a *szintézis* szón a hangsúly. Az emberiség a maga teljes múltbeli kultúrájával együtt haladhat tovább, vagy – ha szakít ezzel – mondja ki halálos ítéletét. Én nem tartom lehetetlennek a teljes evolúciós csődöt, olyan abszurd viszonyok ala-

kultak ki körülöttünk a XXI. századra. Nem sorolom ennek a stigmáit, de néha már legszívesebben abszurd verseket írnék a mágikusak, szürreálisak helyett.

– *Bartókot sokszor együtt emlegetjük a világ műveltségének olyan alakjaival, mint Picasso, Henry Moore, Brancusi, García Márquez, Octavio Paz, Mikrokozmoszával kapcsolatban Klee és mások. Eszerint a „bartókiság” helyett mondhatnánk akár „picassói-ságot” is és így tovább. De az előbbi gondolatod azt sugallja, hogy az emberiség kilátásait illetően épp olyan jogos kaffkaiságról vagy beckettiségről beszélni, mint bartókiságról. De akkor, azt hiszem, már nem jogos az ősiség emlegetése, akkor már csak „A játszma végét” jelentő modernségről beszélhetünk.*

– Haladjunk sorban: ez két gondolat. Az elsőre az a válaszom, hogy Bartók vagy Picasso, Miro, Max Ernst, Brancusi, García Márquez, Octavio Paz, a mexikói forradalom nagy festői, Orozco, Siqueiros, Diego Rivera – mindegy. Nem feledkezem meg, mert alapvető módon alakította verseim hangját, képeit, Henri Rousseau-ról, a szinte primitíven dolgozó festőről sem. Dzsungele, oroszlánjai, cigánylányai, teliholdjai elemi erővel hatoltak képzeletembe és képzeteimbe. Henry Moore is a legmegvilágítóbb tapasztalataim közé tartozik, mert rájött, hogy az ősi mexikói, azték-tolték szobrászat fekvő alakjai az igazi plasztikus ábrázolás nagy lehetőségét rejtik magukban. Egészen más, mint a görög, egyiptomi vagy indiai látásmód.

Kérdésed második felére válaszolva: az evolúciós csőd rossz sejtelve nem változtat azon, hogy Bartókot és vele együtt József Attilát s az imént felsoroltakat választom. Végül is azt mondhatom: azért vonzott magához Bartók a zeneműveivel, írásaival és magatartásával, mert százszázalékos modern emberként is a reneszánsz *uomo universalét*, az egyetemes embert példázza. S közben – és ez eredendő, ösztönös hajlama! – magyar. Ha tetszik, provinciálisan, ha tetszik – ahogy neki sikerült is – világkultúrai méretekben. A bartókiság lényege: *kultúra és szabadság*. Nyelvünk ma már végveszélyben van. Kultúránk, ez a nagyon mély rétegű, komplex kultúra számomra ma elsősorban a folklórban, a népdalokban él, és maradt meg romlatlanul. Elég, ha azt énekled hajnalban, félálomból ébredve:

*Gyere ki, te gyöngyvirág,
mert feljött a holdvilág, jaj.
Csak a lajbim gombolom,
szeretőmet gondolom, jaj.*

Nem kell és nem is lehet ennél nyomatékosabban érvelni a bartókiság mellett. ❖

Kérdező: ALFÖLDY JENŐ